

گذری اجمالی بر نقش خروس در نشانه‌های تصویری هنر ایران

سیده اعظم موسوی خرد / دانش‌آموخته دکتری پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.*
azam5661@gmail.com

چکیده

خروس از آن پرندehایی است که در بسیاری از حکایت‌های دینی و منابع دوران اسلامی و حتی قصه‌های دینی قبل از اسلام، به آن اشاره شده است. یکی از مشاهدات بارز پیامبر ﷺ در آسمان عالم، به گفته رویدادها و احادیث معراجیه، خروس سفید عرشی است. نظر به مفاهیم نمادین و اعتقادی باورهای عامه مردم ایران، خروس دارای اهمیت است؛ تا جایی که می‌توان گفت در برخی از موارد، به پرندehای آسمانی و کیهانی تبدیل می‌شود. بسیاری از هنرمندان با توجه به ویژگی‌های ظاهری و رفتاری خروس، این پرندeh را دست‌مایه و موضوع خلق آثار خود قرار داده‌اند و با بیانی کنایی و پرایهام به بیان نظرات و اندیشه‌های خود پرداخته‌اند. نتایج حاصله و شکوه این مبحث متناسب با مدلول ادبی و همچنین در روند کتاب‌های دست‌نویس شده و تصویرگری دینی آن‌ها در ایران و از جمله معراج‌نامه‌ها مورد توجه نگارگران قرار گرفت و همگام با عقاید مسلمانان، زمینه‌ساز برای ورود تصویرگری با مضامین مذهبی شد. در این مقاله، با اشاره به چندین منبع نگاهی بر گذری اجمالی بر نقش خروس در نشانه‌های تصویری هنر ایران می‌اندازیم.

کلیدواژه‌ها: خروس، نماد، ایران پس از اسلام، نشانه‌های تصویری.

A Brief Summary of the Significance of the Rooster in the Graphic Symbols of Iranian Art

Seyedeh Azam Mousavi Kherad / Ph.D in Art Research, Faculty of Arts, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.*

azam5661@gmail.com

Abstract

Many religious stories and sources from the Islamic era and even before Islam mention Rooster as one of the birds mentioned. The Ascension events and hadiths reveal that the Prophet observed the white rooster on the throne prominently in the sky of the world. According to the symbolic and religious concepts of the popular beliefs of the Iranian people, the rooster is important; As far as we can tell, in some cases, it becomes a celestial and cosmic bird. Many artists have used irony and sarcasm to express their opinions and thoughts on the rooster, making it the subject of their creations due to its appearance and behavior characteristics. The results and the glory of this topic are in accordance with the literary meaning and also in the process of handwritten books and their religious depictions in Iran, including Merajnamehs. In this article, we discuss several sources and briefly examine the significance of the rooster in the pictorial symbols of Iranian art.

Keywords: rooster, symbol, Iran after Islam, visual signs.

مقدمه

یکی از پرنده‌های خانگی و خوش‌یمن که در دین اسلام و فرهنگ قدیم ایران مقام بالایی دارد، خروس است. جنبه مقدس بودن خروس در شناخت اسلامی و محبوب بودن آن مقابل ایرانیان تا جایی است که قرارگاه والای این پرنده در آسمان عالم شناخته شده است. بنا بر گفته حدیث‌های اسلامی، یکی از چیزهایی که پیامبر اسلام در معراجشان مشاهده کردند، خروس سفیدی بود که پرهایش شرق و غرب آسمان را گرفته بود و پاهایش در آخرین طبقه هفتم زمین و سرش در آخرین طبقه آسمان و پیوسته خداوند سبحان را تسبیح می‌گوید.

نمادها و تمثیل‌ها یکی از مهم‌ترین وسیله‌های پدیدآورنده فکر و اندیشه هستند که بر مبنای مجموعه‌ای از هنجارها یا معاهده‌های نشانه‌ای به کار می‌روند. آن‌ها معنای غیرمستقیم و با واسطه را در خود دارند. نمادها از تخیل آگاهانه و ناآگاهانه ذهن آدمی حاصل می‌شوند. نمادهای آگاهانه بر اساس عوامل بیرونی و عینی و دیداری ساخته می‌شوند و نمادهای ناآگاهانه بر مبنای عوامل داخلی و درونی و تسلط و توانایی اندیشیدن انتزاعی و ذهنی شکل می‌گیرند. برای این که انسان بتواند معنا و مفهوم حقایق فراسوی عقل را که مفاهیم مکاشفات آن جهانی و معرفت‌های حاصله از ابعاد ناپیدای این جهانی است را با زبانی بیان کند که قابل درک باشد، از نماد استفاده می‌کند. تأکید نمادها بر جنبه انتزاعی و ذهنی و ناآگاهانه بودن آن‌هاست و برای تعریف سوژه مورد نظر خود ما را به طور رمزآلود و کاملاً غیرمستقیم آگاه می‌کند. انسان با بازگو کردن اندیشه‌هایش، در قالب نمادها، برای انتقال تأثیرگذار و ماندگار آن‌ها راهی پیدا کرد تا بتواند مفهومی بالاتر از چیدمان هجاها و واژه‌ها و کلمات و لفظ‌ها را القا کند؛ از این رو، با استفاده از اشیاء و جانوران و حیوانات و غیره با هنرمندی موفق شد. در این میان، پرندگان یکی از وسیله‌های خوب نمادسازی به حساب می‌آیند که سابقه کاربرد و استفاده از آن‌ها به عنوان نماد، از پیش از اسلام تا دوران اسلامی ادامه یافته است. در هنر ایران، سمبل و نماد خروس به عنوان یکی از پرستفاده‌ترین نمادها علاوه بر در نظر داشتن مفاهیم هنری و زیبایی‌شناختی (توازن، تعادل، فرم، نقش و رنگ) تعابیر معنوی و عقیدتی را نیز دربردارد.

موضوع عروج پیامبر اسلام و از جمله دیدار با خروس سفید عرشی، در ردیف عقیده‌های دینی مسلمانان در خیلی از تفسیرهای معراجیه‌ها و نوشته‌های پراکنده ادیبان، بسیار ارزشمند شد و در پی این جریان کتاب‌های دست‌نویس در ایران تصویرگری دینی شد و به خصوص

معراج‌نامه‌ها مورد دقت نگارگران قرار گرفت. در این مقاله، گذری اجمالی بر نقش خروس در نشانه‌های تصویری هنر ایران می‌اندازم.

جایگاه نمادین خروس در دوره پیش از اسلام

«نماد خروس در دوران پیش از اسلام با مفاهیمی همچون خیر و شر آمیخته است. در گذشته مردم بر این باور بوده‌اند که آواز خروس، اهریمن و دیوها را دور می‌کند، از این رو، اغلب در خانه خود این پرنده را نگاه می‌داشتند» (Modi, 1911: 105). خروس در ادیان ایران باستان، نمادی مقدس به شمار می‌آمده و اغلب در امور نیک و شایسته به کار گرفته می‌شد. آیین بهی کشتن خروس را جایز ندانسته و بر همگان لازم دانسته‌اند تا برای دوری از اهریمن این پرنده را در خانه خود نگهداری کنند. در آیین مهر نیز اهمیت ویژه‌ای به نقش خروس داده شده است. نماد خروس در این دوره، بیشتر مبتنی بر اعتقادات و باورهای مردم و آمیخته با مفاهیم اساطیری است. کاربرد نماد خروس در دوران پیش از اسلام معطوف به هنر خاصی نبوده است. نمایش پیکر خروس در بافته‌ها و منسوجات دوره ساسانی با هاله‌ای پیرامون سر و رشته مروریدی بر دهان از ویژگی‌های سنت تصویرگری و صنعت پارچه‌بافی این دوره است. در ادامه، به بررسی نقش خروس در پارچه می‌پردازم.

نقش خروس در نمادهای بعد از اسلام

پاره‌ای از سرچشمه‌های اسلامی در رابطه با روایات دینی و کهنه ایران، خروس سفید را پرنده‌ای منزّه و ضد اهریمنی شناسایی کرده‌اند و آن را پرورش دادند و در خانه نگه داشتند و جایز نبودن استفاده از گوشت آن، داستانی منتسب به سیامک است که در تاریخ طبری و تاریخ بلعمی آورده‌اند. در تاریخ بلعمی و در روایت سلطنت کیومرث، به خروس سفید و پیروزی او بر مار، ضمن روایت داستانی اشاره شده است و نیز می‌نویسد: «عجم خروس را و بانگ او را به وقت نیکو خجسته دارند، خاصه سفید و گویند در خانه‌ای که او باشد دیو در نیاید».

خدای بزرگ به تأکید آیه اول سوره اسراء و آیات اولیه سوره نجم در قرآن کریم از سفر شبانه حضرت محمد ﷺ از مسجد الحرام تا مسجد الاقصی و لاهوت آسمان‌ها می‌گوید

تا اثرهای با عظمت و یگانگی پروردگار را در آسمان و زمین به پیامبر نمایش می‌دهد. همچنین ذکر می‌کند که در شب معراج، پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آسمان‌ها و عجایب آن‌ها، فرشتگان و پیامبران را مشاهده کردند و خروس سفید عرشی را دیدند که در خیلی از منابع مرتبط با اخبار معتبر معراجیه از اعجاب‌ها و صفات محیر آن ذکر شده است. بنا بر تفسیر طبری، پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ضمن ذکر خصوصیت‌هایی از تماشای خروس سفید در آسمان چهارم، چنین می‌گوید: «در آسمان چهارم، پرنده‌ای را دیدم سفیدتر از عاج، شبیه خروس و پای او بر طبقه هفتم زمین بود و سر او را دیدم در ذیل آسمان هفتم ... و من از جبرئیل پرسیدم که این چه پرنده‌ای بوده است، این قدر بزرگ، جبرئیل گفت: این خرومی سپید است و خدای بزرگ او را بدین گونه خلق کرده است و ششی دو بال خویش را بگشاید و آواز کند، همه خروسان زمین صدا بشنوند ... و چون پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آن خروه را دیده بود، چون به زمین آمد به طور دایم خروه سفید داشت و فرمود: هر جایی که خروس سفید باشد، بر اهل آن خانه جادویی کار نکند و دیوان از آن جا پرهیز کنند».

در تفسیر شیخ ابوالفتح رازی در تعریف خروس سفید آمده: «در آسمان جهان می‌رفتم، خروسی را دیدم موی گردن او سبز و سر و تن او سفید که سبز و سفید از این زیاتر ندیده بودم ... وقتی شب شد او پرها باز کند و بال زند و خدا را شکر کند و همچنین در تفسیر *المیزان* (طباطبایی، ۱۳۷۶: ۲۰/۱۳) این مرغ سفید، از فرشتگان خدای بزرگ است. رسول خدا فرمود: و از عجایب خلقت خدا که هر کدام بر آن چه که خواست اوست، مسخر ساخته خروسی دیدم ... و این فرشته‌ای از فرشتگان خدای تعالی است. او را آن چنان که خواسته خلق کرده» (رازی، ۱۳۹۸: ۱۷۳/۷).

در مورد دیده شدن خروس سفید در معراج پیامبر تاکنون چندین منبع، مورد بررسی قرار گرفت. در این جا به بررسی مختصری از تصویر خروس در هنرهای مختلف می‌پردازم.

تصویر خروس در نگارگری

اثرهای مفهومی و تزئینی تصویر مرغان همان طور که قبلاً اشاره شد و همچنین پرندگان، در تصویرگری نسخه‌های دست‌نویس و تصویرشده ایران، تفاسیر برگرفته از گفته‌های الهی و بینش دینی و اساطیری ایرانیان چون نسخه‌های *کلیله و دمنه*، *منافع الحيوان*، *عجایب*

المخلوقات، شاهنامه و منطق الطیر، در فاصله بین قرن‌های ۸-۱۱ ق با روش قانونمند در ترسیم پیکر جانوران و با ارایه بازتابی از عرصه‌های ادب فارسی و متناسب با سبک و شیوه نقاشی در هر عصر و گاه با پیروی از مکتب نقاشی خاور دور (در ترسیم پاره‌ای از جزئیات) به تصویر درآمده است.

با توجه به باورهای آیینی و اساطیری ایرانیان در روزگار دیرین و قداست خروس در روایات دینی اسلامی، انگیزه رسم این پرنده مینوی در برخی از مجالس دینی نقاشی ایران و در اطاعت از آیین محمدی، آشکار می‌گردد. از نمونه‌های نگارگری، می‌توان در نگاره‌های احمد موسی، نقاش برجسته زمانه فرمان‌روایی سلطان ابوسعید ایلخانی، مانند معراج‌نامه پرآوازه وی از محکمی موضوع تصویری مخصوصی بهره‌ور بوده است. نیمه دوم ربع اول قرن هشتم قمری به دستور امیر ایلخانی تأمین و مرتب‌سازی شده است. هرچند تأثیرپذیری از عناصر نقاشی نسخه معراج‌نامه احمد موسی (شین دشتگل، ۱۳۸۴: ۴۲) را خیلی بهتر از تصویر خروس سفید در معراج‌نامه احمد موسی می‌توان دید، اما خلاص شدن از سنت نقاشی ایرانی با بهره‌گیری از عنصرهای سبک ساسانی در نگاره‌های نسخه یادشده، مطلبی است که نمی‌توان آن را رد کرد. صحنه‌ای که پیامبر اسلام «خروس سفید» را در آسمان عالم می‌بینند، ورقه چسبیده نقش طرازی است از مجموعه مرقع بهرام میرزا به شماره ورق ۶۱ پشت و به قطع (۲۴. ۳۲/۲) ۲ سانتی متر که در ترکیبی نایاب و خاص ملاحظه می‌شود.

مجموعه مرقع بهرام میرزا به دستور شاهزاده ابوالفتح بهرام میرزا (برادر شاه طهماسب صفوی) در سال ۹۵۱ق (۱۵۴۹م) به وسیله دوست محمد هروی، هنرمند و مورخ قرن ۱۰ ق آماده شد و تصویرهای نسخه معراج‌نامه، بدون هیچ ترتیب خاصی در جهت مراحل سفر معراج پیامبر بر این مرقع معروف، الصاق شده است. در مجلس نقاشی دیدار از خروس سفید عرشی، دست‌اندرکاران کهن نقاشی ایران، شیوه نقاشی چین، خصوصیات نقاشی مسیحی شرقی و عناصر سبک هنری ساسانی را باهم آمیخته و نمونه خیلی گران‌بهای تصویرگری صحنه دیدار را در مکتب تبریز و داده‌های دینی را در لابه لای آن شرح می‌دهد.

در این کتیبه در قسمت بالای نگاره، به خط خوب، عبارت «از جمله کارهای خوب استاد احمد موسی است» نوشته شده است. «خروس سفید» ایستاده بر صندلی زرگون و معلوم‌ترین عنصر تصویری در مجلس نقاشی و در وسط صحنه شمرده می‌شود.

تصویر ۱: تصویر خروس در معراج‌نامه احمد موسی، (معراج‌نامه احمد موسی)

در تصویر ۱، به واسطه وضعیت و حرکت‌های سر و دست‌های در حال عبادت فرشتگان دقت خاص شده که در رابطه مقابل با خروس سفید نقش آفرینی می‌کند و همچنین در حین این که مفهوم مینوی را ارائه می‌دهد، اعجاب پرنده را نسبت به هر یک از عناصر تصویری صحنه، در قالبی لایق و کاملاً حساب شده، به عرضه می‌گذارد.

تصویر خروس بر سفال

به اهمیت نمادین و آیینی خروس در منبع‌های دوره‌های اسلامی بسیار توجه شده و از آن به پیک و سروش، ضد دیوان، فرشته سحرخیزان، یاور (مددکار) و تجلی‌گاه عبادت و طاعت یاد می‌کنند. خروس آن قدر مقدس بود که شاهان و پهلوانان هر جا می‌رفتند، او را با خود می‌بردند و از آن در ظروف سفالین خود نیز استفاده می‌کردند.

تصویر ۲: ظرفی با سر خروس از سفال لعاب‌دار ری یا کاشان، آغاز قرن هفتم،

(بخش اسلامی موزه لوور)

ابریق‌های سر خروسی که از شاهکارهای سفال دوره سلجوقی به شمار می‌آیند، از جمله سفالینه‌های پیکرهای متأثر از فرم حیوانات هستند که نمونه‌های بسیار زیادی از آن‌ها موجود و در وضعیت مطلوبی به سر می‌برند. در تصویر ۳، دهانه ظرف که به شکل جوجه خروس است، یک ابریق سفالی تک رنگ به رنگ آبی لاجوردی مشاهده می‌شود که درآمده با تاج خروس بلند و نوک تیز، به دوران پیش از اسلام بازمی‌گردد. این شکل را می‌توان در ظروف نقره یافت. در واقع، شیوه کاربرد اشکال حیوانات بر دهانه ظروف مخصوص «تانگ و سونگ» ساسانی و چینی‌های دوره ریختن مایعات به هزاره اول میلادی بازمی‌گردد و احتمالاً معنایی نمادین دارد. این که تعداد قابل توجهی مشربه با سری به شکل جوجه خروس باقی مانده است، نمونه‌های تک‌رنگ

نادر هستند. نمونه‌های متعدد ساده و سفیدی نیز وجود دارند، ولی اغلب آن‌ها فلز آذین‌اند و یا منقوش بر آستر لعاب‌اند، اغلب این نقوش به رنگ سیاه بر آستر لعاب سبزند و یا مزین به نوارهای سفید و آبی‌اند (خلیلی، ۱۳۸۴: ۱۳۴-۱۳۶).

تصویر ۳: ابریق سر خروسی، قرن ۱۲ میلادی، (pinterest.de)

نقش خروس در پارچه

در بسیاری از منسوج‌ها و قسمت‌های پارچه‌های ابریشمی، گوناگونی چشم‌گیری در طرح‌اندازی نقش خروس به وفور دیده می‌شود. نمایش پیکر خروس، در اکثر مدل‌ها، با هاله‌ای اطراف سر و رشته مرواریدنشان به مانند گردن‌بندی دایره‌ای شکل بر دور گردن که به معنای فر ایزدی مصداق دارد، درون ترنج‌ها و گلبرگ‌های تزیینی و تلفیقی و در میان دایره‌ها

تصاویر ۵ و ۴: پارچه ساسانی از سده هشت میلادی با نقش خروس، (iranatlas.info) / پارچه ساسانی با نقش خروس، ابریشم، حدود سده‌های ۶-۷ میلادی موزه واتیکان، (ملک زاده بیانی، ۱۹۷۱: ۱۷)

میرخواند در *روضه‌الصفاء* به داستان مذکور با اندکی اختلاف اشاره کرده و چنین نوشته: «کیومرث، فرزندان خود را بر داشتن خروس سفید امر فرمود و نیز صدای بی‌موقع خروس و فوت کیومرث را بیان می‌دارد و گویند در هر خانه که خروس باشد، اهریمن در آن جا نیاید و به فرض آن که در مقامی که دیو مستقر باشد، چون خروس درآید و زبان خود را به تسبیح خداوند سبحان باز کند، بلافاصله از آن جا فرار کنند از آن قوم که قرآن خوانند، دیو برود نظر مردم به صدای بی‌موقع خروس و کشته شدن آن در آن وقت آنست که چون کیومرث در حال مرگ بود، نماز شامی بود که خروسی صدا کرد و پیرو آواز آن شهریار دین دار رحلت کرد» (میرخواند، ۱۳۳۸: ۴۹۵-۴۹۶).

نقش خروس در گلیم

تقدس خروس در روایات اسلامی ایران بسیار حائز اهمیت بود؛ چنان‌که روستاییان و عشایر از نقش خروس در بافت گلیم نیز استفاده می‌کردند، چون همان‌طور که قبلاً اشاره شد، مسلمانان حضور خروس را در خانه بسیار خوش‌یمن می‌دانستند. نقش خروس، کاربرد فراوانی در متن و حاشیه گلیم‌های شاهسون‌های ساکن در مغان دارد و کمتر در خود اردبیل و سایر مناطق این استان کاربرد دارد (تصویر ۶).

خروس، نشانه غرور است که در رفتار این حیوان به وضوح می‌توان درک کرد. خروس در سراسر جهان نمادی از خورشید است، زیرا بانگ او طلوع خورشید را بشارت می‌دهد (ملجائی و اکبری، ۱۳۹۱: ۴۷). در اوستا نیز به دلیل به‌خروش آمدن این حیوان، با مشاهده پرتوهای خورشید، نام خروش را به آن داده‌اند که در زبان فارسی با صفت خروس شناخته می‌شود (بهمنی، ۱۳۸۹: ۸۰). این پرنده نماد مراقبت و نگهبانی، مبارزه‌طلبی، پشت‌کار و مردانگی است (یاوری، ۱۳۹۲: ۱۵۳). همچنین آن را مظهر زیبایی و شهوت می‌دانند (صرفی، ۱۳۸۶: ۷۱). این حیوان در زندگی روستایی و عشایری همیشه حضور داشته است.

تصویر ۶: خروس، مغان، (mughantourinfo.com)

تصویر ۷: خروس، مغان، (mughantourinfo.com)

نتیجه

با توجه به قدوسیت مرغ عرشی و خصوصیت خارق‌العاده آن در روایات دینی باستانی و اسلامی ایران، اهمیت تصویرگری خروس سفید به خوبی آشکار است و همچنین با بررسی چندین منبع و ویژگی‌هایی که درباره خروس سفید صحبت شد، هویت غیرزمینی خروس سفید است که در کالبد موجودی زمینی، به تصویر درمی‌آمده است. با توجه به نشانه‌های اصول اعتقادی شناخت خروس (سفید) در سنت ایران باستان و همچنین در بیان نشانه‌های دینی و ادبی، این پرنده نقش بزرگی در باورهای ایرانی‌ها همواره ادا می‌کند و همچنین در

قسمتی از داستان‌های ادبی به طریق متفاوت حضور دارد. خروس در آثار هنری دوره اسلامی با دربرداشتن عقاید دینی، دربردارنده مفاهیمی نمادین و عرفانی است و نیز از طرفی، در پیوند با منبع‌ها و حکایات ایران باستان نیز است. نماد خروس در دوره اسلامی از لحاظ تکنیک ساخت آثار به شکلی استادانه، با جزئیات بیشتر و از نظر روش‌های طراحی و رنگ‌آمیزی پرکارتر و دلیرانه‌تر به کار رفته است. این نماد، مفاهیم زیبایی‌شناسی، مبانی تجسمی و اصول دینی و عرفانی را توأمان با هم داراست و کاربرد فراوان نماد خروس در بسیاری از آثار هنری ایران به خوبی نشان‌گر این موضوع است.

منابع

- بهمنی، پردیس. (۱۳۸۹). *سیر تحول و تطور نقش و نماد در هنرهای سنتی ایران*. تهران: دانشگاه پیام نور.
- خلیلی، ناصر. (۱۳۸۴). *سفال اسلامی*. ترجمه فرناز حایری. تهران: کارنگ.
- رازی، ابوالفتح. (۱۳۹۸). *روح الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. تصحیح و حواشی میرزا ابوالحسن شعرانی. ج ۷. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- شین دشتگل، هلنا. (۱۳۸۴). «متن نوشتاری نسخه معراج‌نامه». *کتاب ماه هنر*. (۱۷).
- صرفی، محمدرضا. (۱۳۸۶). «نماد پرندگان در مثنوی». *پژوهش‌های ادبی*. ۵(۱۸). ۵۳-۷۶.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۶). *تفسیر المیزان*. ج ۱۳. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ملجائی، زهرا و اکبری، فاطمه. (۱۳۹۱) «بررسی محمل‌های نمادین و ساختارهای طرح‌های ورنی ایل ارسباران». *نقش مایه*. ۵(۱۳). ۴۵-۵۴.
- میرخواند، محمد. (۱۳۳۸). *روضه الصفاء*. ج ۱. تهران: خیام.
- یاوری، حسین. (۱۳۹۲). *شناخت گلیم و گلیم‌مانند‌های ایران*. تهران: سیمای دانش.
- Modi, Jivanji Jamshedji. (1911). "The cock as A Sacred Bird in Ancient Iran". *Anthropological Papers: Papers (mostly on Parsee Subjects) read before the Anthropological Society of Bombay*. Bombay: The British India Press. 104-121.